

TÜSTERÎ TEFSİRİ'NİN İHMAL EDİLEN YÖNÜ: SÜNNET VURGUSU VE BİD'AT KARŞITLIĞI

Saliha TÜRCAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 03 Mayıs 2024, **Kabul Tarihi:** 27 Eylül 2024, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2024, **Atıf:** Türcan, Saliha. "Tüsterî Tefsiri'nin İhmal Edilen Yönü: Sünnet Vurgusu ve Bid'at Karşıtlığı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (Eylül 2024): 953-979.

DOI: 10.33415/daad.1477962

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 03 May 2024, **Accepted:** 27 September 2024, **Published:** 30 September 2024, **Cite as:** Türcan, Saliha. "The Neglected Aspect of Tafsir al-Tustari: Emphasis on Sunnah and Opposition to Bid'ah". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/2 (September 2024): 953-979.

DOI: 10.33415/daad.1477962



Öz

Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eseri literatürde işâri tefsir geleneğinin ilk temsilcisi olarak bilinmektedir. Bununla birlikte ayetlerin batını yorumlarını içeren bu eserde kendinden önceki dönemlerde ve kendi döneminde gündem olan fikrî tartışmaların yansımalarını bulmak mümkündür. Tüsterî'nin ayetleri izahında dönemin temel tartışma konusunu teşkil eden sünnet-bid'at meselesi oldukça bariz bir şekilde yer almıştır. O, ayetlere ilişkin izahlarında sık sık sünnete vurgu yapmakta ve bid'at karşısındaki katı tutumunu dışa vurmaktadır. İtikâdî açıdan ehl-i sünnet çizgisinde olması onun tarafını belirlemede etkili olmakla birlikte bu tavrının çok daha ileri kişisel bir hassasiyete dayandığı da anlaşılmaktadır. Zira onun sünnete ittibayı bu derece vurgulayan ve bid'ati küfre yaklaştıran tavrına literatürdeki diğer tefsirlerde rastlanmamıştır. Onun sünnet, bid'at ve genel olarak ehl-i bid'atle ilgili görüşleri çoğunlukla ehl-i hadisin görüşleriyle örtüşmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sturcan@mehmetakif.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5339-25609282> / Assist. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Theology, sturcan@mehmetakif.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5339-25609282>.

Tüsterî'nin tefsirinde kullandığı sünnet, bid'at, cemaat gibi kavramlarla, kavram-sallaşma sürecindeki ehl-i sünnete kendi ölçülerince katkı sunduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İşârî Tefsir, Ehl-i Bid'at, Ehl-i Sünnet, Kur'ân, Cemaat.

The Neglected Aspect of Tafsir al-Tustari: Emphasis on Sunnah and Opposition to Bid'ah

Extended Abstract

al-Tustari's *Tafsir al-Qur'an al-'Azim* is known in the literature as the first representative of the tradition of ishari tafsir. It is also possible to find the reflections of the intellectual debates that were on the agenda in the previous periods and in his own time in this work, which contains the ishari interpretations of the verses. However, it is seen that this aspect of tafsir is neglected in the studies, and the focus is generally on its ishari character. In al-Tustari's commentary of the verses, the issue of sunnah-bid'ah, which was the main topic of debate at the time, was quite prominent. His emphasis on sunnah and his strict stance against bid'ah is evident in his comments on many verses. al-Tustari's emphasis on sunnah can be interpreted as a reflection of adherence to the sunnah, which is one of the principles of his understanding of Sufism. A careful examination of his comments emphasizing adherence to the sunnah reveals that his effort was quite conscious and purposeful. Because al-Tustari's references to adherence to the sunnah seem to be in a tone that announces his taking sides in an intellectual conflict. This is evidenced by the fact that even the content of the verses about the disbelievers, at the expense of detaching the verses from their context, is extended to Muslims by associating them with adherence to the sunnah to show the evil of bid'ah. With this attitude, al-Tustari puts bid'ah against the sunnah, and in his comments emphasizing the sunnah, he tries to accuse of blasphemy the sects that were considered ahl al-bid'ah in his time without naming them. Although being in the belief of ahl al-sunnah in terms of theology effectively determined his side, it is also understood that this attitude was based on a much more personal sensitivity. His attitude of emphasizing adherence to the sunnah and associating bid'ah with disbelief is not found in other commentaries in the literature. His views on sunnah, bid'ah, and the ahl al-bid'ah in general overlap to a great extent with the views of ahl al-hadith. It can be said that the concepts such as sunnah, bid'ah and congregation used by al-Tustari in his tafsir contributed to the conceptualization of ahl al-sunnah. It would also be right to emphasize that his attitude has a dimension of personal sensitivity. This sensitivity prompted him to justify the necessity of adherence to the sunnah and his opposition to bid'ah by giving the verses meanings that were detached from their context.

al-Tustari's negative attitude towards bid'ah, which he saw as the opposite of the sunnah, not only directed against the people of bid'ah. He believes that ahl al-sunnah scholars are also responsible for the emergence and spread of bid'ah. According to him, ahl al-Sunnah scholars, through their discussions with the people of bid'ah, caused their views to spread. Although al-Tustari criticized the ahl al-sunnah for their relations with the ahl al-bid'ah, it refers to the way of the ahl al-sunnah. It can be thought that his being a member of the ahl al-sunnah played an essential role in this approach. According to al-Tustari, the most powerful

way to combat bid'ah is to cling to the Qur'an and the Sunnah, and to follow the path of the community (ahl al-sunnah). It is assumed that al-Tustari contributed to the conceptualization of the ahl al-sunnah in the sunnah-bid'ah debates with his explanations recommending not to leave the community and to follow the path of the community. al-Tustari's sensitivity to the opposition of bid'ah and adherence to the sunnah has crystallized three basic approaches in his exegetical style. These are his exegesis of the verses through the sunnah-bid'at approach, his treatment of the sunnah in a central position and with the Qur'an, and his practice (amel)-centered reading of the sunnah. His definition of bid'ah as "acting in opposition to the Kitâb, sunnah, and idjma" coincides with al-Shafii's definition of bid'ah as "acts in opposition to the Kitâb, sunnah, tradition, and idjma". al-Tustari's tafsir exemplifies how a work or literature categorized in terms of its general character can reflect many of the intellectual debates and developments of its time. Although the tafsir has a distinct ishâri character, it is understood that al-Tustari addressed the theological and theological discussions of his period, and especially of his own time, from his perspective in proportion to his formation and personal sensitivity.

Keywords: Ishari Tafsir, Ahl al-Bid'ah, Ahl al-Sunnah, Qur'an, Community.

Giriş

Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), İslâm düşüncesinde tasavvuf alanında ön plana çıkan ve sûfî yönüyle tanınan bir isimdir. Takva ve keramet sahibi büyük sûfilerden addedilen¹ ve "sûfilerin şeyhi"² ünvanıyla anılan Tüsterî'nin "Sehliyye" adında bir tasavvuf akımının kurucusu olarak nitelenmesi³ de tasavvuf tarihindeki konumu hakkında fikir vermektedir.⁴ Onun sûfî bakış açısı ve düşünce dün-

¹ Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yaksân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halil el-Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 249; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Fecr Yayınevi, 1996), 2/14.

² el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/280.

³ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), 225.

⁴ Nitekim Tüsterî'nin tasavvufî yönünü ele alan çalışmalar yapılmıştır. Tüsterî tefsiri üzerine yapılan bir çalışmada bazı temel tasavvuf kavramları çerçevesinde Tüsterî'nin işârî yorumları örneklendirmiş bu örnekler üzerinden erken dönem işârî tefsirin ilk temsilcisi kabul edilmesi hasebiyle bazı tasavvufî kavramları tasavvuf kültürüne kazandırdığı ve kendisinden sonraki mutasavvıfları etkilediği tespiti yapılmıştır. Bkz. Mehmet Demirci, "Tüsterî Tefsirinden Bazı Tasavvufî Yorum Örnekleri", *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2023), 286-299. Bir doktora tezinde Tüsterî'nin tasavvufa dair temel konularla ilgili görüşleri ele alınmıştır. Bkz. Fatma Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019). Bu çalışmada Tüsterî'nin "Tasavvuf Anlayışının Esasları" başlığı altında üç esas ele alınmıştır. Yazar tezde Tüsterî'nin tefsirinde geçen "Mezhebimizin üç esası/usulü vardır: Helal yemek, ahlâk ve fiillerde Hz. Peygamber'e uymak, bütün amellerde iyi niyet." (Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azim*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-

yası eserlerine de yansımıştır. Tefsir tarihinde işârî tefsirin ilk temsilcisi olarak kabul gören⁵ “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*” adlı tefsiri⁶ onun sûfî bakışını belirgin bir şekilde yansıtan bir eserdir. Bununla birlikte Tüsterî’nin adı geçen eserinde önceki dönemlerden süregelen ve döneminin de sıcak gündemini oluşturan fikrî tartışmaların yansımaları takip edilebilir. Ancak yapılan çalışmalarda tefsirin bu yönünün ihmal edildiği ve genellikle işârî karakteri üzerinde yoğun-

İlmiyye, 1423), 165.) ifadesinden hareketle üç usûlü ele almış görünüyor. Halbuki Tüsterî yine tefsirinde “bizde yedi esas/usûl vardır” diyerek (Tüsterî, *Tefsîr*, 73.) yedi usûlden bahseder. Yazarın bunu görmemiş olması çalışma açısından bir eksikliktir. Bu yedi ilke başka çalışmalarda Tüsterî’nin tasavvuf anlayışının temelini oluşturan ilkelere olarak ele alınmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009); Hacı Çiçek, “Mü’min’i İnşâ Etme Bağlamında Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî’nin Şart Koştuğu Yedi Temel Kur’alına Dair Bir Değerlendirme”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 104-124.

⁵ Ignaz Goldziher, *Mezâhibu’t-tefsîri’l-İslâmî*, çev. Abdulhalîm en-Neccar (Mısır: Mek-tebetü’l-Hâncî, 1955), 238.

⁶ Tüsterî’ye nispet edilen diğer eserler gibi tefsirinin de bizzat kendisi tarafından kaleme alınmadığı, vefatından sonra öğrencileri tarafından derlendiği içeriğinden ve başındaki isnad zincirinden tespit edilebilmektedir. İçeriğinden hareketle tefsirin Tüsterî’ye nispetine dair şüpheler ve değerlendirmeler için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 2/16. Ancak bu durum tefsirin ona nispet edilmesinde büyük bir sorun teşkil etmemiştir. Mesela, Zehebî tefsirin öğrencileri tarafından kaleme alındığını ifade etmekle birlikte Tüsterî’yi eserin müellifi olarak zikreder. Bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, t.y.), 2/281-282. Goldziher de tasavvufî tefsirin en eski temsilcisi olarak zikrettiği tefsiri Tüsterî’ye nispet etmiş ve Kâdî İyâz’ın *Şerhu’s-şifâ* adlı eserinde ondan çokça yararlandığını ifade etmiştir. Goldziher, *Mezâhibu’t-tefsîri’l-İslâmî*, 238. Tefsirin İngilizce çevirisini yapan Keeler, Tüsterî tefsirinin yakın öğrencileri tarafından derlenerek vefatından sonraki ilk iki nesilde tamamlandığını belirtmiştir. Bu kadar erken bir dönemde güvenilir bir rivayet zinciriyle 6. asra kadar aktarılan tefsirin bu haliyle de “tek bir müellife nispet edilen en eski sûfî tefsir” özelliğini kazanan eser olarak nitelendirilebileceğini iddia etmiştir. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tafsîr al-Tustari by Sahl b. Abdullah al-Tustari: Great Commentaries on the Holy Qur’an*, çev. Annabel Keeler - Ali Keeler (Amman: Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought, 2011, xi. Böwering de kendisi tarafından kaleme alınmasa da Tüsterî’nin tefsirindeki görüşleriyle Tüsterî’den nakilde bulunan tefsirlerde yer verilen görüşleri arasındaki benzerliğin tefsirin güvenilirliği için yeterli olduğu kanaatindedir. Bunun yanı sıra hem tasavvuf eserlerinde hem de başka kaynaklarda Tüsterî’den nakledilen görüşlerle tefsirindeki görüşlerinin uyumlu olması da bu güveni artıran bir durumdur. Bkz. Gerhard Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur’anic Hermeneutics of the Suftî Sahl at-Tustari* (ö. 283/896) (New York: Walter De Gruyter, 1980), 110, 113-126. Böwering tefsirin bütünüyle Tüsterî’nin vefatından sonra derlendiği kanaatine katılmaz. Tüsterî’nin tefsirin derlenme faaliyetinde bizzat müdahil olduğu görüşündedir. Ona göre Tüsterî’nin sözleri muhtemelen Tüsterî’nin gözetiminde ilgili görülen ayetlerin altına yerleştirilmiştir. (Böwering, *The Mystical Vision*, 133).

laşıldığı görülmektedir.⁷ Elinizdeki makale Tüsterî'nin tefsirinde sünnet-bid'at ilişkisi bağlamında sünnete ittibayı ve bid'at karşıtlığını vurgulayan yaklaşımlarını ele almaktadır. Sünnetin Kur'ân'la birlikte dinin en temel kaynağını oluşturduğu konusunda marjinal gruplar hariç bütün müslümanlar hemfikirdir. Bu doğrultuda tefsirlerde Hz. Peygamber'in ve sünnetinin merkezî konumu, ilgili ayetler bağlamında dile getirilmiştir. Tüsterî'nin ise tefsirinde diğer müfessirlerin ilgi kurmadıkları pek çok ayet bağlamında sünnete ittibaya atıfta bulunduğu ve bid'at karşıtlığını içeren yorumlar yaptığı görülmektedir. Bu durum Tüsterî tefsirinin ayırıcı bir vasfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak onun sünnete atıflarının ve bid'ate ilişkin katı yorumlarının nicel olarak fazla olmasından daha önemlisi ayetlerin içeriğini sünnet ve bid'atle ilişkilendirme tarzıdır. Onun ayetleri izah ederken sünnete ittibanın ve bid'atten uzak durmanın altını ısrarla çizdiği rahatlıkla görülebilmektedir. Tüsterî'nin yorumları dikkatlice incelendiğinde onun bu çabasının oldukça bilinçli ve bir amaca yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Zira Tüsterî'nin sünnete ittiba atıfları fikri bir çatışmada taraf olduğunu ilan edecek bir tonlamada görülmektedir. Öyle ki ayetleri bağlamından koparma pahasına inkarcılarla ilgili ayetlerin muhtevalarını bile bid'atin kötülüğünü göstermek adına sünnete ittiba ile ilişki kurarak müslümanlara teşmil etmesi bunun bir göstergesidir. Bu tavrıyla bid'ati sünnetin karşısına koyan Tüsterî, sünnet vurgusu yaptığı yorumlarında isim vermeden kendi döneminde ehl-i bid'at olarak nitelendirilen⁸

⁷ Tüsterî'nin tefsirini tanıtan ya da işârî yönünü ele alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Tüsterî tefsirinin mukaddimesinin muhtevasıyla uyumunu konu edinen bir çalışmada tefsirin muhtevasının müfessirin mukaddime zikrettiği ilkelerle uyumlu olduğu, bâtnî mana ile birlikte zâhîrî manayı da dikkate aldığı, hatta kimi zaman zâhîrî mana ile yetindiği tespiti yapılmıştır. Bu yönüyle Tüsterî tefsirinin zâhîrî manayı bütünüyle yok sayan bâtnî yorum yönteminden uzak olduğu dolayısıyla işârî yorumlarının tefsir tarihinde zenginlik olarak addedilebileceği hatta zâhîrle uyumlu olmadığı için eleştirilen görüşlerinin mazur görülerek zenginlik kabul edilebileceği görüşü savunulmuştur. Bkz. Mehmet Selim Ayday, "İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Örneği", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (Aralık 2021), 1111-1125. Tüsterî tefsiri üzerine yapılan bir başka çalışmada ise tefsiri analitik bir yaklaşımla ele alarak Tüsterî'nin tasavvuf telakkisine dair ortaya atılan iddiaların doğruluk değerine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bkz. Mustafa Öztürk, "Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (Aralık 2002), 239-265.

⁸ Ehl-i sünnet ehl-i bid'at kavramlarının delâletini tarihsel söylem ve sosyal-siyasî ayrışmaların teolojik içerik kazanmaları ışığında ele alan ve bu adlandırmaları tahlil eden bir çalışma için bk. Mevlüt Özler, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili -Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010).

fırkaları ilzam etme çabası içerisinde. Bazı ifadeleri -her ne kadar ismini zikretmese de- ehl-i bid'at olarak kabul edilen fırkalardan özellikle Mu'tezile'nin görüşlerini hedef aldığı izlenimi vermektedir. Mu'tezile'yi küfürle itham ettiği anlaşılan ifadeleri⁹ de onun Mu'tezile'yi bid'atin en önemli temsilcisi olarak gördüğünü kanıtlamaktadır. Tüsterî'nin genel anlamda bid'at ehline özelde de Mu'tezile'ye karşı bu derece katı bir tutum içerisinde olması ve onları küfürle itham edecek kadar ileri gitmesi aslında yadırganacak bir durum değildir. Çocukluğundan itibaren almış olduğu eğitim ve hocalarından hareketle onun düşünce dünyasının ehl-i hadis çizgisinden beslendiğini söyleyebiliriz. İbn Hacer'in (ö. 852/1449) makbul bir ravi olarak nitelendirdiği Muhammed b. Sevvar¹⁰ Tüsterî'nin dayısı ve en önemli hocalarındandır. Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Ma'ruf el-Kerhî (ö. 200/815), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) gibi isimler kaynaklarda dayısı vasıtasıyla hocaları olarak geçmektedir.¹¹ Subhi Furat, bu isimlerden Süfyân es-Sevrî, Ebû Amr b. Alâ, Mâlik b. Dînâr, Ma'ruf el-Kerhî'den ne derece etkilendiğini tespit edebilecek yeterli malzeme olmadığı kanaatinde. ¹² Ancak hocalarından Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve Eyyûb es-Sahtiyânî ehl-i hadisın önde gelen isimleridir. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö.131/748) genel anlamda re'ye özelde de Mu'tezile'ye karşı tavrı da bilinmektedir.¹³ "Kur'ân mahlûk değildir"

⁹ Mu'tezilenin arkasında namaz kılmak ve onlarla evlenmek kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Onlarda onur, şeref yok! Onlar kafirdir. Kur'ân'ın mahluk olduğunu, cennet ve cehennem (henüz) yaratılmadığını, Allah'a giden yolun ve şefaatın olmadığını, mü'minlerden hiç kimsenin cehenneme girmeyeceğini, Muhammed ümmetinin günahkarlarının cehennemden çıkamayacağını söyleyen, kabir azabını, münker ve nekiri, Allah'ın ahirette görüleceğini kabul etmeyen, Allah'ın ilminin mahluk olduğunu savunan nasıl mü'min olabilir." Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, t.y.), 7/141.

¹⁰ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1986), 482.

¹¹ Bkz. Öztürk, "Sehl et-Tüsterî", 36/321.

¹² Bkz. Öztürk, "Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme", 242.'den naklen.

¹³ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî-İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 16; Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427), 6/17; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, t.y.), "Mukaddime", 5; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-*

görüşünü savunduğu için Mu'tezile alimlerinin yoğun eleştirileri neticesinde Mısır'dan ayrılmak zorunda kalan Zunnûn el-Mısırî¹⁴ de kaynaklarda Tüsterî'nin hocası olarak geçer.¹⁵ Dolayısıyla Tüsterî'nin bid'at karşıtlığına dair düşüncelerinde bu isimlerden etkilendiği olması muhtemeldir. Tüsterî'nin genel olarak ehl-i bid'ate ve özellikle de Mu'tezile'ye karşı yaptığı ithamlar zaten ehl-i hadisin ileri gelenleri tarafından dile getirilen görüşlerle örtüşmektedir.¹⁶

Tüsterî'nin mezhebi ile ilgili farklı görüşler dile getirilmekle birlikte ehl-i sünnet olduğu yönündeki kanaat daha ağır basmaktadır.¹⁷ Yine Tüsterî'nin görüşlerini ele alan çalışmalarda ona nispet edilen bazı sözlerinden ve itikâdi konulardaki görüşlerinden hareketle ehl-i sünnet çizgisinde olduğuna dair tespitler yapılmıştır.¹⁸ Sünnet ve cemaat kavramlarını bir arada zikretmesi¹⁹ de onun ehl-i sünnet çizgisini benimsediği kanaatini güçlendirmektedir. Hatta Kurtubî'nin (ö. 671/1273) kendisinden yaptığı bir nakilde Tüsterî, bu kavramları “eh-li sünnet ve'l-cemaat” şeklinde kullanmıştır.²⁰ Tüsterî'nin halku'l-Kur'ân,²¹ Allah'ın zatı,²² hulûl ve ittihad²³ meselelerine dair görüşleri de ehl-i sünnete mensubiyetine ilişkin tespitleri desteklemektedir. Onun bid'atle ilgili olarak, Kitâb, sünnet ve icmâya muhalif davranmak²⁴ şeklindeki tanımı, Şâfiî'nin (ö.

Minhâc şerhu sahihi Muslîm b. Haccâc (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1392), 1/110.

¹⁴ Necdet Tosun, “Zunnûn el-Mısırî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/575.

¹⁵ Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. İbrahim Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, thk. Muhammed Edib el-Câdir (B.y.: y.y., t.y.), 326.

¹⁶ Mesela İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenleri kâfir olarak nitelendirir. Abdullah b. İdrîs (ö.192/807) de benzer şekilde onların ehl-i tevhidden olamayacağını, onlarla aynı mecliste bulunulmaması ve evlenmemesi gerektiğini söyler. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia etmek, ona göre zındıklığın bizzat kendisidir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, thk. Abdurrahman Amîra (Riyad: Dâru'l-Ma'ârif es-Su'ûdiyye, t.y.), 30.

¹⁷ Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, 36/322.

¹⁸ Meselâ bkz. Öztürk, “Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme”, 244-245.

¹⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 2002), 1/12.

²⁰ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 18/199.

²¹ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhakîm Mahmud-Mahmud b. Şerif (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.), 1/30.

²² Kuşeyrî, *er-Risâle*, 2/464.

²³ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 30.

²⁴ Tüsterî “*Ey kitap ehlî! Dininizde aşırı gitmeyin*” ayetinde eleştirilen tavrı bid'at ile ilişkilendirmektedir. Ayetin manası ona göre “bid'at ihdas ederek ve haktan -ki o Ki-

204/820) tanımıyla örtüşmektedir. Nitekim Şâfiî, sonradan ihdas edilen hususları dalâlet ve gayr-i mezmum şeklinde iki kısma ayırır ve dalâlet sayılan bid'ati, Kitâb'a, sünnete, esere ve icmâya muhalif işler olarak tarif eder.²⁵ Bu durumda Tüsterî'nin ehl-i sünnete mensubiyetinin onun bid'ate ve bid'atçilere karşı tavrını belirlemesinde önemli bir saik olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte onun bu tavrının kişisel hassasiyet boyutu olduğunu da vurgulamak doğru olacaktır. Zira onun bu hassasiyeti sünnete ittibanın gerekliliğini ve bid'at karşıtlığını çoğu zaman ayetlere bağlamından kopuk anlamlar vermek suretiyle temellendirmeye sevk etmiştir. Kendisine nispet edilen ve ahvâl konusundaki görüşlerini ve çeşitli fırkalara eleştirilerini içeren eseri²⁶ de onun bid'at ehliyle mücadelede kişisel hassasiyetinin bir ürünü olarak nitelendirilebilir.

Tüsterî tefsirindeki sünnete ittiba vurgusu ve bid'at karşıtlığı yaklaşımı literatürdeki tefsirler arasında eserin ayrıncı bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zirâ işârî tefsirin temsilcilerinden olan Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) tefsiri ile yaptığımız karşılaştırmalarda sünnet ve bid'ate ilişkin benzer bir yaklaşım olmadığı kanaati hasıl olmuştur.²⁷ Keza Tüsterî'nin yaklaşımını örneklediğimiz ayetlerle ilgili müracaat ettiğimiz diğer tefsirlerde de söz konusu yaklaşıma rastlanmamıştır.

1. Ayetleri Sünnet-Bid'at İlişkisi Üzerinden Tefsiri

Tüsterî'nin ayetleri tefsirinde sünnet ve bid'at vurgusunun öne çıktığı görülmektedir. O hem mü'minlerden bahseden hem de münafik ve kafirleri konu eden ayetlerle ilgili açıklamalarında bu karşıtlığını bazen örtülü bazen de sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır. Ne var ki ayetlerin muhtevasıyla yaptığı ilişkilendirmelerin bağla-

tab, sünnet ve icmâdır- saporak dininizin sınırlarını çiğnemeyin" demektir. Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 57.

²⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ*, thk. Muhammed Ziyâurrahman el-A'zamî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kütübî'l-İslâmiyye, t.y.), 206; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 13/253.

²⁶ Her ne kadar Tüsterî'ye nispet edilen diğer eserler gibi bu eseri de kendisi kaleme almamış olsa da eserde derlenen görüşlerinin onun ehl-i bid'ate yaklaşımını tespit noktasında önem arz ettiğini düşünüyoruz. Söz konusu görüşleri için bkz. Tüsterî, *el-Mu'ârâza ve'r-red 'alâ ehli'l-fırâk ve ehli'd-de'âvâ fi'l-ahvâl*, thk. Muhammed Kâmil Ca'fer (Kâhire: Dâru'l-İnsan, t.y.)

²⁷ Mesela bkz. Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid 'imrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/70; Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrâhim Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, t.y.), 1/149.

mından kopuk olduğu durumlar az değildir. Mesela Bakara 173. ayetin tefsirinde “غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ” (taşkınılık yapmadan ve sınırı aşmadan)” ifadesi ile ilgili Tüsterî, ayetin bağlamından kopuk bir şekilde ayetin muhtevasıyla ehl-i bid'at arasında bir ilişki kurmaktadır. Ayette yenilmesi haram olan şeyler verildikten sonra zorda kalan kimsenin zaruret durumunda taşkınılık yapmadan ve sınırı aşmadan bu yiyeceklerden yemesinden dolayı günah olmayacağı ifade edilmektedir. Tefsirlerde غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ ifadesine ilişkin izahlar haram kılınan yiyecekleri yemede sınırı aşmamanın taşkınılık yapmamanın ne anlama geldiği üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁸ Tüsterî ise bu ifadeyle ilgili olarak; sünnet-bid'at düşüncesine dayalı bir yorum yapmıştır. “بَاغٍ” ifadesine cemaatten ayrılan, “عَادٍ” ifadesine de sünnete muhalefet eden bid'atçı anlamını vermiş ve bid'atçının zaruret durumunda bile haram şeyleri tüketmesinin caiz olmadığını söylemiştir.²⁹ Yine Fatiha sûresindeki الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ ifadesi ile ilgili olarak Tüsterî, sırât-ı müstakîmin sünnet ve cemaat yolu olduğunu, zira bid'atin müstakîm olamayacağını belirtmiştir.³⁰ Tüsterî'nin sünnet ve cemaat vurgusu dikkate değerdir. O bid'atçilerle, kavramsallaşma sürecini yaşayan ehl-i sünnet anlayışını esas alarak ana akımdan ayrılan kesimleri kastetmektedir.

Tüsterî'nin ayetlerin tefsirinde yaptığı sünnet ve bid'at vurgusu genel olarak münafıkların ve inkarcıların tutumlarının eleştirildiği ayetler bağlamında da görölmektedir. Onun bahsedilen yaklaşımlarından biri, Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiç kimsenin Allah'a ve peygamberine düşmanlık edenlere akrabası bile olsa sevgi beslemeyeceğini bildiren Mücâdele sûresi 22. ayete getirdiği izahlarında görölebilir. Ayette “Allah'a ve peygamberine düşmanlık edenler”in kimler olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte 14. ayetten itibaren özelliklerinden bahsedilen bu kimselerin münafıklar olduğu anlaşılmaktadır. On dördüncü ayette münafıkların Allah'ın gazabına uğrayan toplulukla iş birliği yaptığından, sonraki ayetlerde de bunların yaptıklarının kötölüğü ve buna karşılıklı ala-

²⁸ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/322, 325; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azim musnedan 'an rasulillahi ve's-sahabeti ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Bâz, 1419), 1/284.

²⁹ Tüsterî'nin söz konusu açıklamalarını ilgili ayet bağlamında Sa'lebî Tüsterî'den nakletmektedir. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/46.

³⁰ Bu açıklamayı Sa'lebî tefsirinde Tüsterî'den nakletmiştir. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 1/211.

cakları cezalardan bahsedilmektedir. Münafıklar bu tavırları nede- niyle aynı sûrenin 20. ayetinde “Allah’a ve peygamberine düşmanca davrananlar” olarak nitelendirilmiştir. Yirmi ikinci ayette ise mü’minlerin Allah’a ve peygamberine düşmanlık sergileyen münafıklarla dost olamayacağı vurgulanmıştır. Allah’a ve Resûlü’ne düş- man olanlarla kastedilenlerin münafıklar olduğu açık olmasına rağmen Tüsterî ayetle ilgili izahında, Allah’a ve Resûlü’ne düşman- lık edenleri ehl-i bid’at olarak nitelendirmiş ve oldukça sert uyarılar içeren bir yorum yapmıştır. Onun ayetten çıkardığı anlama göre imanı sağlam olan hiç kimse bir bid’atçıyle yakınlık kurmamalı, onunla yan yana gelmemelidir. Onunla yemek yememeli, arkadaşlık etmemeli, aksine ona karşı içinde düşmanlık ve buğz beslemelidir. Öyle ki kim bir bid’atçıye yağcılık yaparsa Allah da onu sünnetlere tabi olmanın zevkinden mahrum bırakır. Dünyalık arzulararak bid’atçıye yakınlık gösteren kimseyi Allah zillete düşürür ve fakirleş- tirir. Hatta Allah bid’atçıyle şakalaşan kimsenin kalbinden iman nurunu çıkarır. Tüsterî yaptığı açıklamalarından sonra “(Bunlara) inanmayan denesin” diyerek görüşlerinden ne kadar emin olduğu- nu da dile getirmiştir.³¹

962 | db

Tüsterî’nin ayetlerde kafirlere yöneltilen eleştirileri de sünnet ve bid’atle ilişkilendirerek ehl-i bid’ate teşmil etme çabasında oldu- ğu görülmektedir. Mesela “*İnkârcılardan başkası Allah’ın âyetleri hakkında tartışmaya girmez...*”³² ayetinin tefsirinde, ayetteki “Al- lah’ın ayetleri hakkında tartışma” ifadesini “nefislerinin hevasına uyarak zât, kudret, Kur’ân ve sünnet hakkında” tartışma olarak yorumlamış ve Allah’ın ayetleri hakkında sadece inkâr edenlerin ve haksızca bid’atler ihdas edenlerin tartışacağını belirtmiştir.³³ Tüs- terî’nin kullandığı “nefislerinin hevasına uyarak” ifadesi bid’at ehli olarak gördüğü kişilerin akla dayalı çıkarımlarına bir göndermedir. Zira ehl-i hadis akla dayalı hareket edenleri heva ehli olarak nite- lemştir.³⁴ Akıl ve re’y de onlara göre bid’ate düşüren bir olgudur. Mesela ehl-i hadisten Eyyûb es-Sahtiyânî (ö.131/748) re’yi, batılı gevelemek olarak görmektedir.³⁵Tüsterî’nin, Allah’ın ayetlerini tar- tışmanın çerçevesini zât, kudret, Kur’ân ve sünnet konuları şeklinde

³¹ Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 164.

³² el-Mü’min 40/4.

³³ Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 136.

³⁴ Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahmân b. Receb, *Şerhu’ileli’t-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa’îd (Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1407), 1/357.

³⁵ Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6/17.

belirlemesi de tesadüfî değildir. Mesela Mâlik b. Enes (ö.179/795), yanındakilere bid'atten sakınmalarını tavsiye etmiş, bid'atin de Allah'ın isimleri, sıfatları, kelamı, ilmi ve kudreti hakkında konuşmak, sahabe ve tâbiûnun sukût ettikleri bu tür meselelerde sukût etmemek olduğunu söylemiştir.³⁶ Şu var ki Tüsterî ehl-i hadisin dinî alanda sadece habere dayanılması gerektiğine ilişkin yaklaşımını habere “muvafık olmak” şeklinde genişletmiştir. Onun bu esnek tavrı Âl-i İmrân 79. ayette geçen “rabbânî” tabirinin izahında görülebilir. O zikredilen tabirin Kur'ân ve sünnete muvafık bilgilendirmenin, tıpkı Hz. Peygamber'in Allah'tan doğrudan bilgi almasında olduğu gibi ikinci aşamada gerçekleşen bir bilgilenmeyi ifade ettiğini belirtmektedir. Bu düşüncesini, vefat ettiği gün İbn Abbâs'la ilgili olarak “Bugün bu ümmetin rabbânîsi vefat etmiştir” denmesine dayandırmaktadır. Ona göre İbn Abbâs'a rabbânî nitelemesi yapılmasının sebebi, onun bildiklerini Allah'tan gelen ilimle bilmesidir. Nitekim Tahrîm sûresi 3. ayette geçen “Eşi (Peygamber'e) 'Bunu sana kim haber verdi' deyince, 'Bunu bana gerçekten bilen ve gerçekten haberdar olan Allah haber verdi' dedi.” ifadesinde de aynı anlama bir işaret vardır. Burada Hz. Peygamber bildirdiği şeyin kendisine Allah tarafından bildirildiğini söylemiştir. Tüsterî'ye göre doğrudan Allah'tan bilgi alamayan normal insanlar Kitap ve sünnete uygun bilgi verdiklerinde ilahî kaynaktan bilgilenererek bilgi aktarımında bulunmuş olurlar.³⁷ Bu tıpkı bir pınarın doğrudan olduğundan içen kişiye nispetle suyun biriktiği yerden istifade eden kişi gibidir. Neticede faydalanılan su aynı kaynağa dayanmaktadır. Tüsterî'nin Kur'ân ve sünnete muvafık habere yaptığı vurgu onun, dinde yegâne bilgi kaynağının haber olduğuna ilişkin ehl-i hadisçe savunulan³⁸ düşünceden uzaklaştığını göstermemektedir. Tüsterî bu konuda ehl-i hadise göre daha esnek davranırsa da ehl-i re'yin, nass yoluyla doğrudan ya da dolaylı olarak düzenlenmemiş hükümlerin nasslarda mevcut olan hükümlere aykırı düşmeyecek şekilde kişisel

³⁶ Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmu'l-keîâm ve ehlih*, thk. Abdulazîz eş-Şibl (Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418), 5/70.

³⁷ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 49.

³⁸ Mesela Süfyân es-Sevrî'nin (ö.161/778) üç defa peş peşe “Din ancak âsârladır (âsârla bilinir)” dediği rivayet edilir. Hatîb, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, thk. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y.), 6. Hadisçiler, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yapılmayan konuşmaları bid'at olarak görmüşlerdir. Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmu'l-keîâm ve ehlih*, 5/70.

re'yle belirlenmesini geçerli gören yaklaşımlarından³⁹ ayrılmaktadır. Zira “muvafık olmak”la “aykırı olmamak” aynı şey değildir. Tüsterî'nin temelde haberi yegâne bilgi kaynağı olarak vurgulayan ehli-hadis'in bu yaklaşımını genişletmesinde sûfi kimliğinin tesiri söz konusudur. Onun bahsedilen tutumuna denk düşecek şekilde tefsirinde yoğun olarak işârî yorumlara yer vermesi bu tespiti desteklemektedir.

Tüsterî, Zuhurf sûresi 55. ayeti de sünneti vurgulayan ve bid'ati sünnet karşısında konumlandırıran bir yaklaşımla ele almıştır. Sûrede 46. ile 55. ayetler arasında Hz. Musâ'nın dine davetine karşılık Firavun'un inkârcı tavrı ve halkı Hz. Musa'ya karşı kıskırtması konu edilmektedir. Firavun ve kavminin bu tavrına karşılık Allah'ın verdiği ceza “*Nihayet onlar bizi öfkelerince onlara hak ettikleri cezayı verdik ve hepsini suda boğduk.*” ayetiyle ifade edilmektedir. Firavun ve kavminin inkârcı tavırlarının cezasından bahseden bu ayete Tüsterî, “emirlerimize muhalefet etmekte ısrar ederek, dinde bid'atler ihdas ederek ve hevalarına uymak suretiyle sünnetleri terk ederek bizi öfkelerdirdiklerinde kalplerinden marifet nurunu, sırlarından⁴⁰ da tevhid ışığını çekip alırsınız ve onları kendi nefislerine ve tercih ettiklerine bırakırsınız, onlar da sapıtırlar ve saptırırlar”⁴¹ şeklinde bir anlam vermiştir. İnkârcularla ilgili olduğu çok açık olan bu ayeti Tüsterî bütünüyle bid'at ehli ile ilişkilendirmiştir. Onun bu yorumu, zihninde bid'ati küfre, bid'at ehlini de inkârculara yaklaştırdığı izlenimi vermektedir. Azabı celbeden hususları sayarken küfürle birlikte bid'ati de zikretmesi⁴², yine müşriklerden bahseden “*Yoksa onlar Allah'tan başka şefaathiler mi edindiler*”⁴³ ayetini “Yoksa onlar kendilerine fayda sağlaması ve Allah'a yakın olmak için bid'at yolunu mu

³⁹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr Kâdî Nu'man, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, thk. Mustafa Gâlib (Beirut: Dâru'l-Endelüs, 1983), 137-139; Talip Türçan, “Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmam eş-Şâfiî”, *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*, ed. Mehmet Bilen (İstanbul: Artus Basım, 2012), 715.

⁴⁰ “Sır” kelimesi tasavvufta insan bedeninde ruh gibi kalbin içine konmuş bir latife olarak tanımlanır. Bu anlamıyla bedendeki idrak mertebelerinden biridir. İnsan bedeninde kalp ma'rifet, ruh muhabbet, sır da müşahede mekanıdır. Bkz. Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fâdîla, t.y.), 102. Tüsterî'nin “sırlarından” ifadesini idrak mertebesi anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.

⁴¹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 140.

⁴² Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 37.

⁴³ ez-Zümer 39/43.

benimsediler” şeklinde yorumlaması⁴⁴ da bu yaklaşımını örneklen-dirmektedir.

Tüsterî'nin ayetlerde konu edilen küfür-azap, hidayet-merhamet gibi hususları ısrarla bid'at ve sünnet çerçevesinde ele alma arzusu, Allah'ın dilediğine azap edeceğini dilediğine de merhamet edeceğini ifade eden ayetle⁴⁵ ilgili yaklaşımında da görülebilir. Bu ayetle ilgili genel olarak tefsirlerde azap edileceklerin günah işleyenler; merhamet edileceklerin günahlarından tevbe edenler olduğu yönünde açıklamalar⁴⁶ yer almaktadır. Mâturîdî'ye (ö. 333/944) göre azap ve rahmet dünyada veya ahirette olabilir. Dünyadaki azap, sıkıntı ve zorluklara maruz bırakmak şeklinde; rahmet ise bolluk ve bereket ihsan etmek şeklinde olur. Azap ve rahmetin ahirette gerçekleşmesi ise Allah'ın dünyada azabı hak eden kimse-lerden dilediklerine azap etmesi ve Allah'a itaat ederek dünyada rahmeti hak edenlerden dilediği kimselere merhamet etmesidir.⁴⁷ Semerkandî, Allah'ın dilediğine azap etmesini, dilediğini yüzüstü bırakması ve hak etmeyi hidayete erdirmemesi; Allah'ın dilediğine merhamet etmesini de hak edeni hidayete erdirmesi şeklinde açıklamıştır.⁴⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144) ve İbn Atıyye (ö. 541/1147) de ayet ile ilgili izahlarında, Allah'ın azabının ve merhametinin hak edişle ilgili olduğunu ifade etmişler ve bu bağlamda Allah'ın meşîetinin (dilemesi) ne anlama geldiği üzerinde durmuşlardır.⁴⁹ Kısacası tefsirlerde, Ankebût sûresi 21. ayetteki “azap ve merhamet” etme genel anlamda hak edişle ilişkilendirilmiş, azabın ve merhametin tezahür etme şekli üzerinde durulmuştur. Tüsterî ise bu ayetin izahında, sünnete verdiği önemi ve bid'at karşısındaki tutumunu gösteren bir yorum yapmıştır. Allah'ın azap edeceklerini bid'ate uyanlar, merhamet edeceklerini de sünnete tâbi olanlar⁵⁰ şeklinde ifade etmiştir. Onun bu tavrı, münafık, kafir ve

⁴⁴ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 134.

⁴⁵ el-Ankebût 29/21.

⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/22; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 9/3046.

⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8/217.

⁴⁸ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, thk. Dr. Mahmut Matracî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 2/269.

⁴⁹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmidî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407), 3/449; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîr-i kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 4/312.

⁵⁰ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 120.

mü'minlerle ilgili daha belirgin muhtevaları ehl-i bid'at ve ehl-i sünnet karşıtlığına indirgeyen yaklaşımlarının yanında çok daha genel bir hüküm formunda olan ayetleri de benzer bakışla izah etmesini örneklemektedir. Yine "...Benim hidayetime uyan doğru yoldan sapmaz ve bedbaht da olmaz"⁵¹ mealindeki ayette geçen "benim hidayetim" ifadesine "O, Kitap ve sünnete tâbi olmak ve sarılmaktır"⁵² şeklinde anlam vermesi de aynı yaklaşımının bir başka örneğidir.

Tüsterî'nin sünnetin karşıtı olarak gördüğü bid'ate ilişkin olumsuz tavrı sadece bid'at ehline yönelik değildir. O, bid'atin ortaya çıkması ve yayılmasından ehl-i sünnet alimlerinin de sorumluluğu olduğu kanaatindedir. Tüsterî'ye göre ehl-i sünnet alimleri bid'at ehli ile konuştukları için yani onları muhatap alarak tartışmalara girdikleri için sözleri halk arasında yayılmış ve bid'atçilerin görüşlerini duymayanlar da duymuştur. Böylece ehl-i sünnet alimleri onları desteklemiş ve bid'atin yayılmasına sebep olmuşlardır. Halbuki onlardan uzak dursalar ve onlarla konuşmasalardı onlardan her biri kalbindeki düşünceyle ölecek, onun düşüncesi ortaya çıkmayacak ve düşüncesini mezara götürecekti.⁵³ Daha önce Ahmed b. Hanbel'in Muhâsibî'ye yönelik yaptığı benzer eleştiriler göz önüne alındığında Tüsterî'nin bid'atin yayılması noktasında onunla aynı hassasiyetleri taşıdığı görülür.⁵⁴

Tüsterî'nin tefsir yöntemi onun eserini işârî tefsir olarak nitelendirilen eserlerle aynı kategoriye dahil olmasını mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte ayetleri bağlamından kopararak sünnet-bid'at ilişkisi üzerinden tefsir etme ve sünnete ittiba vurgusu Tüsterî tefsirine özel bir uygulama olarak görülmektedir. Tefsir bu yönüyle dahil edildiği gelenekteki diğer eserlerden önemli ölçüde farklılık arz etmektedir. Zira işârî tefsirin önemli iki temsilcisi olan Sülemî ve Kuşeyrî tefsirlerinde sünnet ve bid'ate ilişkin belirgin bir vurgu olmadığı vakidir. Sülemî'nin bazı ayetlerin yorumunda farklı izahla-

⁵¹ Tâhâ 20/123.

⁵² Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 103.

⁵³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 139-140.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, el-Hâris el-Muhâsibî'nin mübtediaya yazdığı eserinde kelimcilerin görüşlerini reddetme amacıyla kelimcilerin bid'atlarından bahsetmiş olmasını tenkit etmiştir. İbn Hanbel, onun bu tavrıyla insanları bid'atleri incelemeye, şüpheler üzerinde odaklanmaya ve neticede bid'atlerle ilgili re'y ve araştırmaya sevk edebileceğinden kaygılıdır. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 1/95.

ra yer verirken Tüsterî'nin söz konusu ayete ilişkin sünnet veya bid'ate vurgu yapan yorumlarını naklettiği olmuştur.⁵⁵ Ancak bu nakilleri ayetteki ifadeye ilişkin farklı açıklamalardan birini aktarma çerçevesindedir. Kısacası, Sülemî bu yorumları ayetlerin izahında sünnete vurgu yapma ya da bid'at karşıtlığını gösterme amacıyla nakletmiş değildir. Nitekim Sülemî'nin tefsirinin yöntemi ile ilgili olarak onun mutasavvıfların Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını içerdiğine, âyetlerle ilgili şahsî yorumlarından ziyade sûflerin yorumlarını aktardığı bir tür derleme niteliğinde olduğuna ilişkin tespitler⁵⁶ de bu savımızı desteklemektedir. Benzer bir durum Kuşeyrî tefsiri için de söylenebilir. Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'ini örnek aldığı anlaşılacak ancak Sülemî'nin tefsirinden daha kapsamlı olan tefsirde Kuşeyrî'nin sünnet ve bid'atle ilişkilendirdiği ayet sayısı bir elin parmaklarını geçmez.⁵⁷ Yaptığımız taramalar neticesinde Kuşeyrî'nin Tüsterî'den nakilde bulunmadığını tespit ettik. *er-Risâle* adlı eserinde Tüsterî'nin çok sayıda görüşüne yer veren Kuşeyrî'nin onun tefsirinden nakilde bulunmaması da ayrıca dikkat çekicidir.

2. Ayetleri Tefsirinde Sünnetin Merkezî Konumu ve Kur'ân'la İlişkisi

db | 967

Tüsterî'nin ayetleri izah tarzına bakıldığında sünneti Kur'ân'la birlikte ele aldığı ve sünnete mü'minin hayatında merkezî bir konum atfettiği anlaşılmaktadır. O bid'atle mücadelede sünnete ittiba ile birlikte Kur'ân'a sarılmayı da özellikle vurgulamıştır.⁵⁸ Esasen tefsirinde görülen bu tavır, onun genel tasavvuf anlayışının bir yansımasıdır. Zira Kur'ân'a sarılmak ve sünnete ittiba, onun tasavvuf anlayışının temelini oluşturan yedi temel esasın ilk ikisini teşkil etmektedir.⁵⁹ Onun Kur'ân ve sünnet birlikteliği ve bu iki kaynağın kul için önemine yaptığı vurgu ilk olarak tefsirin mukaddimesinde karşımıza çıkmaktadır. Tüsterî mukaddimedeyse, vahyin Hz. Peygamber'in kalbine inmesi ve oradan süzülerek hayatı şekillendirmesin-

⁵⁵ Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, 1/169, 2/319.

⁵⁶ Süleyman Uludağ, "Sülemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/54.

⁵⁷ Bkz. Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 1/50, 2/625, 3/404.

⁵⁸ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 73, 103.

⁵⁹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 73; Tüsterî'nin belirlediği yedi esas mü'mini inşa etmesi bağlamında ele alan ancak bu hususların birbiriyle ilişkisi ile mü'min bireyin inşasında hangi yönlerden önem arz ettiğine dair derinlemesine bir yorum eksikliği hissedilen bir çalışma için bkz. Çiçek, "Mü'min'i İnşâ Etme Bağlamında Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî'nin Şart Koştığı "Yedi Temel Kural'ına Dair Bir Değerlendirme", 104-124.

den bahisle vahyin insan hayatına ulaşması sürecinde Hz. Peygamber'in temel konumuna vurgu yapmaktadır. Kişinin cenneti hak etmesinin şartı olarak Kur'an'ın rehberliğinin yanı sıra Hz. Peygamber'in şafaatine muhtaçlığına vurgu yapması, aksi taktirde kişinin cehenneme gideceğini belirtmesi⁶⁰, yukarıda konu ettiğimiz "İnkârcılardan başkası Allah'ın âyetleri hakkında tartışmaya girmez..."⁶¹ ayetini bid'atçilerle ilişkilendirme tavrıyla uyumludur. Zira Tüsterî sünnet ile cennet arasında doğrudan bir ilişki kurmakta, hatta aralarında bir benzeştirme yapmaktadır. Bu çerçevede onun, "Rabbimiz dünyada iyilik ver, ahirette de iyilik ver"⁶² ayetinin tefsirinde dünyadaki iyiliğin sünnet, ahiretteki iyiliğin cennet olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.⁶³ Benzer şekilde, "Bizim uğrumuzda cihad edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka eriştiririz..."⁶⁴ ayetini "Sünneti ikame etmeye çaba gösterenleri cennetin yollarına ulaştırırız. Dünyadaki sünnet, ukbâdaki cennet gibidir. Ukbâda cennete girenin selamette olduğu gibi dünyada sünnete yapışan da selamette olur" demektedir.⁶⁵ Tüsterî'nin bu açıklaması, müfessirin sünnet vurgusu amacıyla ayete bağlamından farklı bir yorum getirdiğini örneklemektedir. Ayette geçen "Bizim için cihad edenleri muhakkak yolumuza ulaştırırız" ifadesi genelde Allah için savaşanlar şeklinde anlaşılmış ve tefsirlerde bu yönde izahlara yer verilmiştir. Meselâ Taberî, Allah yolunda cihad edenlerin bir önceki ayette bahsedilen kendilerine Allah katından hakikat geldiği halde onu yalanlayan ve Allah'a iftira eden Kureyş kafirleriyle -onları öldürmek suretiyle Allah'ın kelimesini ve dinini yüceltmeyi arzularak- savaşanlar olduğunu söylemiştir. *لَنُهِدِيَهُمْ سَبِيلَنَا* ifadesinin ise "Doğru yola ulaştıracağız" anlamına geldiğini, doğru yolun da Allah'ın Hz. Muhammed'le gönderdiği İslâm dini olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ İbn Ebî Hatim de tefsirinde ayette bahsi geçenlerin Allah için savaşanlar olduğunu bilgisini içeren bir rivayete yer vermiştir.⁶⁷ Semerkandî ayetin izahında "Bize itaat etmede istekli olanları yolumuza iletiriz"⁶⁸ şeklinde bir açıklamaya yer vermiştir. Tüsterî ise "Allah yolunda cihad

⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 16.

⁶¹ el-Mü'min 40/4-6.

⁶² el-Bakara 2/201.

⁶³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/116.

⁶⁴ el-Ankebût 29/69.

⁶⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/290.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/63.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 9/3084.

⁶⁸ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/641.

edenler”i diğer müfessirlerden farklı bir şekilde “sünneti ikame etmek için çabalayanlar” olarak anlamıştır.⁶⁹ Onun sünneti ihya çabasını Allah yolunda savaşma mesabesinde gördüğü anlaşılmaktadır. Bu yorumu sünneti hidayete, bid'ati de küfre eşdeğer gören yaklaşımına denk düşmektedir.

Tüsterî'ye göre “Kur'ân Allah ile kulu arasında bir iptir. Kim ona tutunursa kurtulmuştur. Çünkü Allah ‘...onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erdirdiğimiz bir nur kıldık’⁷⁰ ayetinde bu yurduğu üzere Kur'ân'ı nur kılmıştır.”⁷¹ Kur'ân ile ilgili olarak Tüsterî'nin ayete atıfla yaptığı “Allah'ın kullarıyla arasındaki ipi”⁷² nitelemesinin ne anlama geldiği sorulduğunda verdiği cevap da Kur'ân ve sünnet ilişkisine dair algısını ve yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Tüsterî bu nitellemenin, kullar için Kur'ân'dan, Kur'ân'da kendilerinden istenenlerle ilgili söylenenleri anlamaktan, Allah için ihlaslı bir şekilde ilim ile amel etmekten ve kendilerine gönderilen Muhammed'e (sav) uymaktan başka yol olmadığı anlamına geldiğini söyler.⁷³ Yine ona göre “Allah'a çağırma”⁷⁴ da Allah'a, O'na ibadete ve Peygamber'inin sünnetine çağırma.⁷⁵ Tüsterî, iman edip salih amel işleyenlerin altlarından ırmaklar akan cennetlere gireceğini bildiren ayette⁷⁶ bahsedilen cennetlikleri de, “Onlar gizli ve açıktan Allah'ı tasdik ederler, (kendi) peygamberlerinin sünnetine tabi olurlar ve hiçbir şekilde (durumda) bid'at çıkarmazlar” şeklinde tarif etmektedir.⁷⁷

Tüsterî'nin sünnet-peygamber- Kur'ân sevgisi ilişkilendirmesi de onun Kur'ân-sünnet ilişkisine dair algısını tespiti imkân tanıyan

⁶⁹ Tüsterî'nin ayete ilişkin bu yorumunu Sa'lebî tefsirinde nakletmektedir. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/290.

⁷⁰ eş-Şûrâ 42/52.

⁷¹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 17.

⁷² Bazı müfessirlere göre, Âl-i İmrân sûresi 103. ayetteki “*Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın.*” ifadesinde yer alan “Allah'ın ipi” nitelmesiyle kastedilen “Kur'ân”dır. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/71-72; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (B.y.: Dâru Tayyibe, 1999), 2/89); Hz. Peygamber de Kur'ân'ı “Allah'ın gökyüzünden yeryüzüne sarkıtılmış ipi” olarak nitelendirmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvud vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 17/170.

⁷³ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 18.

⁷⁴ Fussilet 41/33.

⁷⁵ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 137.

⁷⁶ el-Hacc 22/14.

⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 106.

önemli bir yaklaşımdır. Tüsterî sünnet sevgisini peygamber sevgisinin bir alameti olarak nitelendirirken peygamber sevgisini de Kur'ân sevgisinin bir alameti olarak nitelendirmiştir. Ona göre Kur'ân sevgisi de Allah sevgisinin alametidir.⁷⁸ Buna göre Allah sevgisi, sünnet sevgisiyle var olur. Bu tıpkı peygambere kurbiyetten kaynaklı sevginin (el-meveddete fi'l-kurbâ) farzlara (Allah'ın hükümlerine) ulaştırması gibidir.⁷⁹

Tüsterî'nin Kur'ân-sünnet ilişkisine dair yaklaşımını iki temel başlıkta ele almak mümkündür.

Sünnetin Kur'ân'ın Manası Olduğu Anlayışı

Tüsterî, Kur'ân'ı lafız ve mana bütünlüğü içerisinde tasavvur etmekte, Kur'ân'ın manasını da sünnet olarak düşünmektedir. Kur'ân kıraati konusunda insanları üç makamda (düzeyde) değerlendiren müfessir, birinci grubun güzel sesle okumak adına lafızlarda hata yapmaktan kaçındıklarını, Allah'ın emir ve nehiyelerini anlamaya gayret ettiklerini ve ayrıca Allah'ın farzlarına ilişkin ahkâmını ve peygamberinin sünnetini murad etme konusunda istekli olduklarını, bildikleriyle de amel ettiklerini söyler. Tüsterî'nin Kur'ân'ı okuma düzeylerinden biri olarak anlattığı bu uygulama Kur'ân'ı fehmetmeyi, Hz. Peygamber'in sünnetini ve ameli içermektedir.⁸⁰ "Allah'ın indirdiği kitabın bir bölümünü gizleyenler..."⁸¹ ifadesinde eleştirilenleri "sünnet ve şeriat bilgisine dayanmaksızın fetva verenler" şeklinde anlaması da sünnet ve şeriatın birlikte kitabın manasını teşkil ettikleri düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Tüsterî, temelde ehl-i kitabla ilgili olan bu ayetin tefsirinde mesajın müslümanlara da teşmil edilebileceği düşüncesiyle hareket etmektedir. Bu çerçevede ayetin izahında Kitâb'a karşılık gelecek şekilde *sünnet* ve *şer'* kavramlarını kullanmaktadır. Başka bir ifade ile o, Kitâb'daki mana ve muradın sünnette vücut bulduğunu kastetmektedir. Tüsterî'nin sünnetin Kur'ân'ın manasını teşkil ettiği yönündeki anlayışı ehl-i hadisin genel tavrıyla uyumludur. Nitekim bazı hadisçiler bu genel yaklaşımı haber-i vahidin ilim ifade ettiği savını temellendirmek için kullanmışlardır. Mesela Abdullah b. el-Mübârek, hadis uydurmacılığı ile ilgili endişeye mahal olmadığını

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 4/60-61.

⁷⁹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 139.

⁸⁰ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 16-17.

⁸¹ el-Bakara 2/174-175.

“Şüphesiz o Zikr'i biz indirdik, elbette onu yine biz koruyacağız”⁸² ayetini okuyarak dile getirmiştir.⁸³ Onun bu tavrı, Kur'ân'ın korunmuşluğunun hem lafzını hem de manasını kapsadığını, sünnet/hadislerin de Kur'ân'ın manasını mübeyyin olmaları bakımından onların da bu ilahî korumanın altında olduğunu savunduğunu göstermektedir.⁸⁴

Bakara sûresi 269. ayetin izahında Tüsterî, ayette geçen “hikmet” kelimesini açıklarken şu izahı yapmıştır: “Hikmet ilimlerin icmâ'idir, (hikmetin) aslı ise sünnettir. *Hanelerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti dilinizden düşürmeyin.*”⁸⁵ ayetindeki “ayetler” ifadesi farz(lar), hikmet ise sünnettir.”⁸⁶ Tüsterî, sünnetin ilimlerin bir araya toplandığı hikmetin aslı olduğunu söyleyerek sünneti ilimlerin kendinde mündemiç olduğu bir kaynak olarak tarif etmektedir. Hikmetin sünneti ifade ettiği şekilde Şâfiî'nin sünnetin vahiy olduğunu delillendirme çerçevesinde ortaya koyduğu bu anlam,⁸⁷ Tüsterî'nin yaklaşımlarında da görülmektedir. Onun farz-sünnet ayırımı ya da ilişkisi, sünnetin Allah'ın farzlarını da muhtevî olduğuna ilişkin genel düşüncesini yansıtmaktadır. Mesela “*De ki: Sizden akrabalık sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum.*” mealindeki Şûra sûresi 23. ayette geçen “el-meveddete fi'l-kurbâ” ifadesinin batın anlamı olarak “sünneti farz(lar)la birleştirme”⁸⁸ şeklinde bir açıklama yapmıştır. İlk bakışta anlaşılması zor olan bu ifadeyi Sülemî *Hakâikü't-tefsîr* adlı eserinde “el-meveddete fi'l-kurbâ” ifadesinin izahında Tüsterî'den şu şekilde nakletmektedir: “Sünnetime tâbi olmak suretiyle bana yaklaşmanız (dışında sizden bir ücret istemiyorum)”⁸⁹ Esasen müşriklere hitaben kullanılan bir ifadeye “sünnete tâbi olmak” şeklinde bir anlam vermek Tüsterî'de sıkça gördüğümüz ve inkarcılarla ilgili muhtevaları müslümanlara teşmil etme şeklindeki yorumlarından birini daha örneklemektedir. Ancak

⁸² el-Hicr 15/9.

⁸³ Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn Irâkî, *et-Tebstira ve't-tezkira fi ulûmi'l-hadîs (Elfiyetu'l-İrâkî)*, thk. Abdüllatif el-Hemîm-Mâhir Yâsin Fahl, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002, 1/311.

⁸⁴ Ebü'l-Hasen Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nezzâr Temîm-Heysem Nezzâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.), 446.

⁸⁵ el-Ahzâb 33/34.

⁸⁶ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 43.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358), 73.

⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 139.

⁸⁹ Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, 1/683.

burada asıl dikkat çekmek istediğimiz nokta Tüsterî'nin sünnete ittibanın Peygamber'e (s.a.) ulaştırdığı gibi sünnetin de farzlara ulaştırdığına işaret etmesidir. Tüsterî'nin öğrencisi Ömer b. Vâsıl da "ayetler"i Kur'ân, hikmeti ise Resûl'ün o ayetlerden hüküm çıkararak getirdikleridir"⁹⁰ şeklinde izah ederek muhtemelen hocasının anlayışına ışık tutmuştur.

Allah'ın Farzlarının Sünnette Mündemiç Olduğu Anlayışı

Tüsterî'nin, "İslâm'ın şerâi'î (prensipleri) nedir?" sorusuna verdiği cevap sünnetin şümûlüne, sünnetin Kur'ân ile ilişkisine ve Hz. Peygamber'in konumuna dair düşüncesinin bir özeti gibidir. Âlimlerin İslâm'ın ilkeleri konusunda pek çok şey söylediklerini ifade eden müfessir, aslında İslâm'ın ilkelerinin iki kelimededen ibaret olduğunu söylemiş ve "Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının"⁹¹ ayetini zikretmiştir. Ardından da "Resûl'e itaat eden Allah'a itaat etmiş olur..."⁹² ayetini zikrederek İslâm'ın bu iki ilkesinin tek bir ilkede (هي كلمة واحدة) birleştiğini ifade etmiştir.⁹³ 97. ayetinin tefsirinde "...ve onlar O'nun emri ile iş yaparlar" ifadesi ile ilgili olarak, "Bu zahir anlamı itibarıyla sünnete tâbi olmak, batın anlamı itibarıyla da murâkabetullahtır."⁹⁴ şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Oysa sûrenin 25-27. ayetlerinin ana teması, yahudilerin ve hıristiyanların peygamberlerinin Allah'ın oğlu,⁹⁵ müşriklerin ise meleklerin Allah'ın kızları oldukları yönündeki iddialarının⁹⁶ aksine Allah'ın evlat edinmekten münezzehe olduğu ve kendisine evlat olarak nispet edilenlerin kendi katındaki değerli kullar olduğudur.⁹⁷ Kısacası ayette meleklerin bir özelliğinden bahsedildiği halde Tüsterî'nin bağlamdan tamamen kopuk bir şekilde meleklerin bu özelliğini müttakiler ve mübtedîlere⁹⁸ nispet

⁹⁰ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 43.

⁹¹ el-Haşr, 59/7.

⁹² en-Nisâ, 4/80.

⁹³ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 87.

⁹⁴ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 104.

⁹⁵ et-Tevbe 9/30.

⁹⁶ en-Nahl 16/57; el-İsrâ 17/40; ez-Zuhruf 43/15-20.

⁹⁷ Ayetlerin konusunun meleklerin ve cinlerin Allah'a evlat olarak nispet edilmesine dair bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/428; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/2449.

⁹⁸ Mübtedî, tasavvuf yolunun başlangıcında olan kişiler için kullanılan bir terimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Bidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/6/132-133.

etmesi, sünnete ittibanın Allah'ın emirlerine itaat anlamına geleceğini vurgulama arzusuyla ilgilidir.

“Resûl'e itaat eden Allah'a itaat etmiş olur” ayeti ile ilgili yaptığı, “Yani sünnetlerinde Resûl'e itaat eden farzlarında Allah'a itaat etmiş olur” şeklindeki izah da Tüsterî'nin, Allah'ın farzlarının sünnette mündemiç olduğu düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir.⁹⁹ Onun bu izah biçimi, Şâfiî'nin ve hadisçilerin düşünceleriyle örtüşmektedir. Bilindiği gibi Şâfiî “Allah Resûlü'nün verdiği bütün hükümler Kur'ân'dan anladığı hususlara dayanır.”¹⁰⁰ görüşü ile sünnetin Kur'ân'ı beyan vasfını vurgulamış ve Kur'ân'ın muhtevasının sünnetin/hadislerin içinde mündemiç olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹ Buhârî dışındaki ilk dört asırdaki hadis eserlerinin içeriği, ayetlere hemen hemen hiç müracaat etmeyişleri, sünnetin (yani onlara göre hadisin) Kur'ân'ı ihtiva ettiği düşüncesiyle hareket ettiklerine dair bir fikir vermektedir.¹⁰²

3. Sünneti Amel Merkezli Okuması

Tüsterî sünneti Kur'ân'ın manasını teşkil eden, farzlarının mündemiç olduğu bir olgu olarak sunmakla birlikte sünneti kurallar bütünü şeklinde tasavvur ettiğini düşündürecek yaklaşımlara da sahiptir. Haşr sûresi 7. ayetteki “...Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının...” ifadesinin izahında o, mezheplerinin (sûfilik) esas olarak nitelediği üç hususu zikreder. Bunlar; helal yemek, ahlâk ve amellerde Hz. Peygamber'e uymak, bütün amellerde iyi/halis niyettir. Ardından nefisleri dünya ve ahiret zenginliğini barındıran üç şeye zorlamak gerektiğini söyleyen

⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 18.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/4; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süeytî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (B.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1394), 4/28.

¹⁰¹ Vekî' b. el-Cerrâh'in (ö. 196/811) ehl-i hadisi hadislerin fıkhnı öğrenmeye teşvik etmek için söylediği “Eğer siz, hadiste fıkıh sahibi olsanız ve onu iyice öğrenseniz, ashabu'r-re'y size üstün gelemez. Ebû Hanîfe'nin görüş beyan ettiği her konuda biz mutlaka bir bab halinde rivayette bulunmuşuzdur.” (Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Ebû Abdîrrahman el-Garâz (Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421), 2/162; Aynı söz küçük farklılıklarla Süfyân b. Uyeyne'ye de nispet edilmiştir. Bkz. Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, 1/549.) sözü de hadislerin Kur'ân'ın muhtevasını ihtiva ettiği düşüncesini göstermektedir. Zira Ebû Hanife ya da genel olarak ehl-i re'y için diğer delillerden ayrı olarak Kur'ân, fikhî yaklaşımları için temel bir kaynaktı.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. Zişan Türcan, “Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişkisine Dair Düşüncelerinin Hadis Musannefâtına Yansımaları -Sahîhu'l-Buhârî Örneği-”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/4 (Aralık 2021), 1091-1114.

müfessir, bu üç şeyin ikincisi olarak nefsi emir ve nehiylerde sünnete eşlik etmeye (sünneti takip etmeye, onun sınırlarına göre hareket etmeye) zorlamayı sayar.¹⁰³ Tüsterî'nin sünneti öne çıkarma çabası ayetlerin tefsirinde onu sık sık ayetin bağlamından uzaklaştırmıştır. Kâbe'nin temiz tutulmasının istendiği Hac sûresi 26. ayette geçen "...tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi temiz tut." ifadesini izah ederken; kalbin, içinde yaşanılmadığı takdirde ve sahibinin dışında birinin yerleşmesi durumunda bozula(n bir ev ola)cağını ifade etmiş sonrasında da "kalplerinizi imar etmek istiyorsanız, oraya Allah'tan başkasını çağırmayın. Dillerinizi imar etmek istiyorsanız oraya doğruluktan başkasını çağırmayın. Uzuvarlarınızı imar etmek istiyorsanız oraya sünnette olandan başka bir şeyi çağırmayın"¹⁰⁴ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Tüsterî'nin organlarla ameli ve emir-nehiy konusunu özellikle sünnetle ilişkilendirmesi sünnete ittibayı ibadet ve amel temelinde algıladığına bir işaret sayılabilir. O, Bakara sûresinin 177. ayetinde geçen "...darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabredenler..." ifadesini de sünnetle ilişkilendirmektedir. Ona göre bu ayet "İşin başında (İslam'ın ilk günleri) sünnete sarılma (Hz. Peygamber'in yolunda daim olma) konusunda sabredenler" anlamına gelir. Zorluk anlamına gelen الضراء tabiri de "açık ve gizli yasaklardan sakınmada ve helal yemede sabredenler" demektir.¹⁰⁵

974| db

Tüsterî Tevbe sûresi 71. ayetin izahında yedi esas olarak nitelendirdiği ve tasavvuf anlayışının temelini oluşturan ilkelerinden bahsetmektedir. Bu ilkeler, Allah'ın kitabına sarılmak, Resûlullah'ın sünnetine ittiba, helâl yemek, sıkıntı vermektan uzak durmak, kötülüklerden (günahlardan) kaçınmak, tevbe ve hakları yerine getirmektan ibarettir.¹⁰⁶ Şu var ki bu yedi esasın ilk ikisini oluşturan Kur'ân'a sarılmak ile sünnete ittiba son beş tanesini zaten tazammun etmektedir. Bununla birlikte son beş esasın muhtevası göz önüne alındığında ayrı olarak vurgulanan "Kur'ân'a sarılmak" ve "sünnete ittiba" ile itikad ve ibadetleri merkeze alan ahkama uymanın kastedildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰³ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 165.

¹⁰⁴ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 106; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/604; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/2485-2486; Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 7/406.

¹⁰⁵ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 45.

¹⁰⁶ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 73.

Kehf sûresi 30. ayette geçen “güzel amel” ifadesi ilgili izahları da onun sünneti amel merkezli okuma yaklaşımını örneklendirmektedir. Ona göre güzel amel, sünnete uygun yapılan ameldir. Dünyada sünnete uymak, ahirette cennete girmek gibidir. Cennete giren kurtulmuş olur. Dolayısıyla dünyada sünnete tutunan/sarılan yani sünnete uygun amel eden kişi de afetlerden/belalardan kurtulur. Tüsterî, yorumunu Malik b. Enes'in “Bir kimse bütün büyük günahları işler de sonra da kendisinde bu hevâ ve bid'atlerden bir şey kalmazsa ben o kişi için ümit var olurum” sözüyle desteklemiş ve onun “Kim sünnet üzere öldüyse sevinsin” dediğini aktarmıştır.¹⁰⁷

Tüsterî'nin sünneti farzları tamamlayan bir olgu olarak düşündüğünü gösteren yaklaşımları da bulunmaktadır. Hatta ona göre sünnet farzlarla birlikte itikadın bir bölümünü oluşturmaktadır. Ameli imanın bir cüzü olarak gördüğünü his eden bu yaklaşımının bir örneğini “...iyilik ve takvada yardımlaşın...”¹⁰⁸ ayetinin tefsirinde sergilemektedir. Ayetteki ifadenin farzları yerine getirmede yardımlaşma anlamına geldiğini ifade eden Tüsterî, devamında şu açıklamalara yer vermiştir: “İyilik imandır. Farzları yerine getirmek imanın bir bölümü, takva da sünnettir. Nitekim sünnet olmaksızın farzlar tamamlanmış olmaz. (Allah) Kötülükte yardımlaşmayı da yasakladı. Kötülük, küfür ve nifaktır. Düşmanlık ise bid'at ve husûmettir. Bu ikisi (ism ve udvân) eğlence/(dini) alaya almaz. İyilikle emrolundukları gibi eğlenceden de nehyedilmişlerdir. (Emrolundukları) iyilik ise farz(lar), sünnet(ler) ve bunları yerine getirmede halisane bir şekilde nefsi sabra yönlendirmektir.”¹⁰⁹ Onun anlayışında farz ve sünnetler imanın bir parçası, bid'atler de küfür ve nifak gibi dini alaya ve hafife almaktır.

Sonuç

Tüsterî'nin ayetlere ilişkin görüşlerinin öğrencileri tarafından derlenmesiyle oluştuğu bilinen tefsiri, bâtinî yorumları içermesi yönüyle işârî bir karaktere sahip olsa da müfessirin düşünce dünyasına dair önemli bilgileri içeren bir muhtevaya sahiptir. Sünnet-bid'at ilişkisi bağlamında ayetlere getirdiği yorumlar onun sadece sünnete ittibayı vurgulayan yaklaşımlarını ortaya koymamaktadır. Söz konusu yorumlarda aynı zamanda bid'at karşıtlığı da açıkça

¹⁰⁷ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 98.

¹⁰⁸ el-Mâide 5/2.

¹⁰⁹ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 36.

görülmektedir. Ayetlerin yorumundaki sünnet vurgusu, Tüsterî'nin tasavvuf anlayışının esaslarından olan sünnete ittibânın bir yansıması olarak yorumlanabilir. Buna ilaveten müfessir ayetlerin izahında bid'ati sünnetin karşısında konumlandırmıştır. Onun anlayışında bid'at, tam da Şâfiî'nin tanımına denk düşecek şekilde Kitâb'a, sünnete ve icmâya muhalefettir. Tüsterî'ye göre sünnet ise, ahiretteki cennet gibidir. Cennete girenin selamette olması gibi sünnet de insanların kurtuluşudur. O, ehl-i hadis çizgisinden beslendiği anlaşılan bu yaklaşımındaki sünnet vurgusunda bid'at karşıtlığından öte bid'ati küfre yaklaştıran/denk gören bir tavır sergilemektedir. Ehl-i kitab ve müşriklerle ilgili ayetleri bağlamından kopararak sünnet ve bid'atle ilişkilendirip ayetlerin muhtevasını müslümanlara teşmil etmesi onun bu tavrını göstermektedir.

Tüsterî, bid'at karşıtlığını sadece bid'atçilerle sınırlı tutmamıştır. Bid'atçilerle -onlara cevap vermek amacıyla bile olsa- muhatap olanlara tahammül göstermez. Bu noktada ehl-i sünnet âlimlerini bid'atçileri muhatap aldıkları için eleştirmiş ve bid'ati yaymakla itham etmiştir. Tüsterî'ye göre, bid'atle mücadelede en güçlü yol Kur'ân'a ve sünnete sarılmak, cemaatin (ehl-i sünnetin) yolundan ayrılmamaktır. Tüsterî'nin, cemaatten ayrılmama ve cemaatin yolunu tutmayı salık veren izahları sünnet-bid'at tartışmalarındaki tarafların belirginleşme sürecinde ehl-i sünnetin kavramsallaşmasına katkı olarak değerlendirilebilir.

Tüsterî'nin sünnete ittibâya yaptığı güçlü vurgu ve bid'ate karşı sergilediği katı tutumun diğer müfessirlerde olmayışı onun kişisel hassasiyeti ile izah edilebilir. Onun bu hassasiyeti tefsir tarzında üç temel yaklaşımı belirginleştirmiştir. Bunlar; ayetleri sünnet-bid'at yaklaşımı üzerinden tefsir etmesi, sünneti merkezî bir konumda ve Kur'ân'la birlikte ele alması ve sünneti amel merkezli okumasıdır.

Tüsterî'nin yorumlarından dinî alanda bilginin habere "muvafık olma"sını önemsediği anlaşılmaktadır. Bu düşünceye sahip olmasında sûfi kimliğinin etkili olduğu söylenebilir. Zira tefsirinde yoğun bir şekilde yer verdiği işârî yorumlarının bu tutumuna denk düşmesi de bu tespiti desteklemektedir. Onun bu tavrı sadece habere dayanılması gerektiğini savunan ehl-i hadisin yaklaşıma göre daha esneklerdir. Ancak bu tutumuyla ehl-i re'yin anlayışına yaklaştığı da düşünülmemelidir. Çünkü ehl-i re'yin düşüncesinde esas olan, naslarla belirlenmemiş meselelerde naslardaki hükümlere aykırı düş-

meyecek şekilde kişisel re'ye başvurmadır. Oysa “muvafık olmak”la “aykırı olmamak” farklı şeylerdir.

Tüsterî'nin eseri, genel karakteri bakımından sınıflandırılan bir eserin ya da literatürün kendi dönemindeki pek çok fikrî tartışma ve gelişmeyi yansıtabileceğini örneklemektedir. Tefsirin işârî vasfı belirgin olmakla birlikte müfessirin kendi dönemine kadarki ve özellikle kendi dönemindeki itikadî, kelimî tartışmalara formasyonu ve kişisel duyarlılığı nispetinde kendi perspektifinden temas ettiği anlaşılmaktadır. Onun ayetleri izah tarzı, ayetleri olabildiğince sünnet ve bid'at ile ilişkilendirme arzusu ve bu konudaki tavizsiz üslubu onu kendisinden önceki ve sonraki müfessirlerden farklılaştırmaktadır. Ne var ki onun bu yönü bilimsel çalışmalarda genellikle ihmal edilmiştir. Tüsterî tefsirinin sadece işârî yönüne odaklanan ve onu tek boyutlu olarak kavrama çabasına giren akademik çalışmaların ihmal ettiği bu hususa dikkat çekmeyi makalemiz için önemli bir kazanım olarak değerlendirmekteyiz.

Kaynakça

- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen. *Şerhu nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nezzâr Temîm - Heysem Nezzâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.
- Attar, Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. İbrahim. *Tezkiretü'l-evliyâ*. thk. Muhammed Edib el-Câdir. B.y.: y.y., t.y.
- Ayday, Mehmet Selim. “İşârî Tefsir Mukaddimleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Örneği”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (Aralık 2021), 1111-1125.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ*. thk. Muhammed Ziyâurrahman el-A'zamî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kütübî'l-İslâmiyye, t.y.
- Böwering, Gerhard. *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Sûfî Sahl at-Tustarî (ö. 283/896)*. New York: Walter De Gruyter, 1980.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. thk. Abdurrahman Amîra. Riyad: Dâru'l-Ma'ârif es-Su'ûdiyye, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Fecr Yayınevi, 1996.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fâdîla, t.y.
- Çiçek, Hacı. “Mü'min'i İnşâ Etme Bağlamında Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî'nin Şart Koştuğu Yedi Temel Kural'ına Dair Bir Değerlendirme”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Haziran 2023), 104-124.
- Demirci, Mehmet. “Tüsterî Tefsirinden Bazı Tasavvufî Yorum Örnekleri”. *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2023), 286-299. <https://doi.org/10.32739/ustad.2023.4.53>
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

- Gedik, Fatma. *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibu't-tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalîm en-Neccar. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1955.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-. *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*. thk. Ebû Abdîrrahman el-Garâz. 2 Cilt. Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-. *el-Kifâye fî ilmî'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî - İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. thk. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y.
- Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-. *Zemmu'l-keâm ve ehlih*. thk. Abdulazîz eş-Şibl. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418.
- Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-. *Zemmu'l-keâm ve ehlih*. thk. Abdulazîz eş-Şibl. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418.
- Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-. *Keşfu'l-Mahcûb*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyihi. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *et-Tebîra ve't-Tezkira fî ulûmi'l-hadîs (Elfiyetu'l-İrâkî)*. thk. ed-Dâiz el-Feryâtî. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1428.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîr-i kirâbi'l-azîz*. thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azim musnedan 'an rasulillahi ve's-sahabeti ve't-tâbi'in*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvud vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşki. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. B.y.: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed b. Abdîrrahmân. *Şerhu ileli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd. 2 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.
- Kâdî Nu'man, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr. *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*. thk. Mustafa Gâlib. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, t.y.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhakîm Mahmud - Mahmud b. Şerîf. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Letâifu'l-İşârât*. thk. İbrâhim Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, t.y.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtu ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *el-Minhâc şerhu sahihi Muslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Özler, Mevlüt. *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili -Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Öztürk, Mustafa. "Sehl et-Tüsterî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/321-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Öztürk, Mustafa. "Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (Aralık 2002), 239-265.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kurân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-. *Bahru'l-ulûm*. thk. Dr. Mahmut Matracı. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid 'İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. B.y.: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme, 1394.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Tosun, Necdet. "Zünnûn el-Mısırî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Türcan, Talip. "Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmam eş-Şâfiî". *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*. ed. Mehmet Bilen. İstanbul: Artus Basım, 2012.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Kur'ân-Sünnet İlişkinine Dair Düşüncelerinin Hadis Musanefâtına Yansımaları -Sahîhu'l-Buhârî Örneği-". *Diyanet İlmi Dergi* 57/4 (Aralık 2021), 1091-1114.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *Tafsir al-Tustari by Sahl b. 'Abdullah al-Tustari: Great Commentaries on the Holy Qur'ân*. çev. Annabel Keeler - Ali Keeler. Amman: Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought, 2011.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh et-. *el-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fırağ ve ehli'd-de'âvâ fî'l-aḥvâl*. thk. Muhammed Kâmil Ca'fer. Kâhire: Dâru'l-İnsan, t.y.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh et-. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423.
- Uludağ, Süleyman. "Bidâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. "Sülemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yâfiî, Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl el-Mansur. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, t.y.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmidî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407.

